

عوامل و موانع تربیت از منظر صحیفه سجادیه

چکیده

موضوع پژوهش پیش رو بررسی عوامل و موانع تربیت از منظر صحیفه سجادیه می‌باشد. این پژوهش به مفهوم تربیت پرداخته و در ادامه بحث انسان و تربیت مورد بررسی قرار داده است. و در این راستا مشخصات و اهداف تربیت اسلامی بیان شده است. سپس عوامل و موانع تربیت از منظر صحیفه سجادیه را مورد بحث قرار می‌دهد، و به تجزیه و تحلیل ابعاد فردی و اجتماعی آن می‌پردازد.

در مورد عوامل فردی تربیت می‌توان به مواردی چون ایمان، تقوا، تهذیب نفس و ... اشاره نمود؛ علاوه بر اینکه باعث رشد تربیت اسلامی در هر فرد می‌شوند انسان را به غایت تربیت اسلامی (تقرب به خدا) نیز نزدیک می‌کنند.

عوامل اجتماعی تربیت نیز می‌توانند بر تربیت انسان اثر بگذارند و در نتیجه خانواده، خویشاوندان، همسایگان و ... می‌توانند زمینه ساز رشد و تعالی انسان باشند. در مقابل عوامل،

گاه موانع و آسیب‌هایی در روند تربیت اختلال ایجاد می‌کنند که این آسیب‌ها می‌تواند از طرف فرد (از قبیل شرک، حسد، غفلت...) و یا از طرف اجتماع (همچون فقر، فساد...) بر پیکره تربیت انسان‌ها و جامعه ضربه وارد کند.

نتایج بررسی نشان می‌دهد که امام سجاد(علیه السلام) در صحیفه سجادیه با بیانی شیوا به

تمام جوانب این موضوع اشاره کرده اند و در قالب دعا سعی کرده اند نفوس انسانها را پرورش داده تا پیروانشان با شناخت عوامل و موانع تربیتی در راه رشد و تعالی خود، آگاهانه تر قدم بر داشته و دچار انحراف نشوند.

واژگان کلیدی: تربیت، عوامل تربیت، موانع تربیت، تهذیب نفس، صحیفه سجادیه.

طرح بحث

در دین حنیف اسلام، تربیت انسان سر لوحه‌ی امور است به نحوی که پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله و سلم) رسالت خود را از یک سو اتمام، (توسعه، ترویج و تحکیم) مکارم اخلاقی و از سوی دیگر آموزش و تعلیم توصیف فرموده است. و در آیه شریفه بعثت (سوره جمعه، آیه ۲) نیز تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت از اهداف اساسی بعثت حضرت ختمی مرتبت تلقی شده است.

هر چند قرآن کریم منبع اصلی هدایت و تربیت انسان است، ولی علاوه بر آن، و در اشاعه و پیام رسانی آن، از اولیاء دین و معصومان (علیهم السلام) نیز احادیث، خطبه‌ها، ادعیه، آراء و اقوال فراوان در باب تربیت بر جای مانده که بهره‌گیری شایسته از آنها می‌تواند ضامن رشد و کمال و سعادت ورستگاری انسان باشد.

در میان دعاها، صحیفه سجادیه که میراث گران قدر چهارمین پیشوای معصوم شیعیان، حضرت امام علی بن الحسین (علیه السلام) است. اثریست جامع و کامل که از منبعی مصون از هر گونه اشتباه و خطا سرچشمه گرفته است و پس از قرآن و نهج البلاغه بزرگ‌ترین و مهم‌ترین گنجینه گرانبهای حقایق الهی به شمار می‌رود.

صحیفه سجادیه دریای بیکران از علوم و معارف اسلامی است که طی آن مسائل تربیتی، عقیدتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، و پاره‌ای از قوانین طبیعی و احکام شرعی در قالب دعا مطرح شده است. و محکم‌ترین، مهم‌ترین با دوام‌ترین نوع تربیت، تربیت مبتنی بر دعا و شکسته شدن

دلهاست که صحیفه سجادیه متضمن آن است.

تربیت به معنای پروردن و پرورش دادن است و پروراندن هر چیزی به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت‌های آن شکوفا گردد. تربیت امری مهم و دارای نقش‌های فوق العاده در ایجاد تحول و تغییر در حیات انسان هاست. به گونه ای که به عنوان فلسفه تشکیل اجتماع و کانون تمام رویدادهای اجتماعی مطرح می‌شود.

این پژوهش تصویری از عوامل و موانع تربیت از منظر صحیفه سجادیه را ترسیم می‌کند. لذا در این مقاله ابتدا تعریف تربیت، مشخصات تربیت اسلامی، رابطه انسان و تربیت، و اهداف تربیت اسلامی بیان شده است. و در ادامه نیز عوامل فردی و اجتماعی مؤثر در تربیت معرفی شده و بعد از آن به موانع فردی و اجتماعی مؤثر در تربیت اشاره شده است.

۱- انسان و تربیت

تعریف تربیت

«تربیت مصدر باب «تفعیل» و از ماده «ربو» به معنای زیاد شدن، رشد و نمو کردن، پرورش دادن است. (انیس، فرهنگ المعجم الوسیط، ج اول، ص ۷۰۱) و «پروراندن هر چیزی به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت‌های آن شکوفا گردد.» (نوروزی، چگونه تربیت کنیم، ص ۱۳) «تربیت در انسان به معنای فراهم آوردن زمینه رشد و پرورش استعدادهای مادی و معنوی و توجه دادن آنهاست به سوی اهداف و کمالاتی که خداوند متعال آن استعدادها را برای آن اهداف در وجود آدمی قرار داده است.» (صانعی، تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۱۲)

«تربیت از دیدگاه اسلام به معنای ایجاد زمینه رشد در جنبه‌های مختلف عقلی، فکری، اعتقادی، اخلاقی، عاطفی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و ارائه راه درست اندیشیدن و نیکو زیستن می‌باشد.» (اسماعیلی یزدی، فرهنگ تربیت، ص ۴۰) بنابراین نظرات تربیتی اسلام محدود به رفتار

شخصی انسان نیست بلکه جمیع مسائل فردی و اجتماعی را بر اساس نظرات و ارزشهای واقعی انسان مد نظر دارد و برای تمام ابعاد پیچیده او در چارچوب فرامین الهی طرح و برنامه دارد. (همان، ص ۴۱)

درباره اهمیت تعلیم و تربیت همین بس که شکوفا شدن استعدادها و به فعلیت رسیدن قوای آدمی و تحقق گوهر وجود او در گرو آن است، تعلیم و تربیت صحیح، شرط لازم کمال آدمی است. و ثمره تربیت صحیح تنها به اصلاح فرد منحصر نمی شود، بلکه جامعه را هم دگرگون و متحول می کند. چرا که انسان ناگزیر است اجتماعی زندگی کند و زندگی اجتماعی سالم، بدون تربیت صحیح غیر ممکن است. (روحانی نژاد، تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۲۰)

مشخصات تربیت اسلامی

اسلام در تربیت چهره‌ای ممتاز دارد. اسلام بر خلاف نظام‌های متداول تربیتی که فاقد جهت متعالی و هدف الهی هستند دارای زیر بنای معنوی و جهان بینی خدایی است. (شریعتی، فلسفه تعلیم و تربیت، ص ۹۸) چرا که از وحی و تعالیم آسمانی سرچشمه می گیرد، و آنقدر کامل و جامع است، که احکام و دستورات آن تمام ابعاد وجود انسان و جامعه را در بر می گیرد، به گونه ای که تحت تأثیر شرایط زمانی و مکانی و زیر نفوذ عوامل فشار قرار نمی گیرد و به تمام نیازهای جسمی و روحی و فردی و جمعی، دنیوی و اخروی انسان توجه نموده است. (حیدریان، تربیت اسلامی در معیار عمل، ص ۲۳)

در اسلام آن قدم‌هایی را که انسان برای رشد و کمال خود و پرورش دیگران بر می دارد و در جهت رضای خداوند است همه عبادت می باشد. اسلام فرد را چنان تربیت می کند که در هر حال با خدا مرتبط باشد. داد و ستدش با خدا، ترسش از خدا، بازگشت و رجوعش به خدا باشد. (احمدی، اصول و روشهای تربیت در اسلام، ص ۴۶)

از مشخصات دیگر تربیت اسلامی این است که امری هم جهت و منطبق با فطرت انسانی است.

اسماعیلی یزدی، فرهنگ تربیت، ص ۵۷)، فطرتی که گونه خاصی از آفرینش است و قرآن در این زمینه می‌فرماید: «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ...» (سوره روم، آیه ۳۰)؛ این فطرتی است که خداوند، انسانها را بر آن آفریده؛ دگرگونی در آفرینش الهی نیست... اسلام برای تطبیق روش تربیتی خود با فطرت انسان به تمام جهات تربیتی و مراحل رشد انسان نظر داشته و برای هر وضعیت و موقعیت دستورات تربیتی خاصی دارد.

رابطه نفس با تربیت

هر علمی موضوعی دارد که تمام مطالب آن علم بر محور موضوع آن دور می‌زند و موضوع علم تعلیم و تربیت، وجود یا نفس انسان است. و انسان از دیدگاه دین موجودی دو بعدی است. یکی از این ابعاد، بعد مادی انسان که همان جسم است و با متلاشی شدن بدن از بین می‌رود. و دیگری بعد معنوی انسان است که گاهی از این بعد با کلماتی از قبیل روح، نفس، قلب، و... تعبیر می‌شود. که در مفاهیم دینی واقعیت و حقیقت انسان را همین بعد تشکیل می‌دهد. این بعد چون موجودی مستقل است و با متلاشی شدن بدن از آن جدا شده و به زندگی خود در جهان دیگر ادامه می‌دهد. نفس یا همان بعد معنوی انسان از ابتدای ورود در بدن دارای قابلیت‌ها و استعدادها و محدودیت‌هایی است که اگر درست هدایت شود، آن استعدادها را در مسیر رشد و تکامل به کار می‌گیرد تا جایی که می‌تواند بر ملائکه نیز برتری یابد. و اگر در مسیر انحطاط قرار گیرد، در یک جا متوقف نمی‌شود بلکه در همان مسیر پیش می‌رود تا حدی که به فرموده خداوند از چهارپایان نیز پست‌تر خواهد شد. (صانعی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۲۴)

از جمله قابلیت‌های نفس انسان می‌توان قابلیت پذیرش، قابلیت شرح یا گسترش، تشخیص زیبایی و... برشمرد. و از محدودیت‌های نفس انسان که در مقام تربیت باید به آن توجه داشت، می‌توان محدودیت آزدگی و خستگی، سازش کردن با نفس و... نام برد. (مرتضوی، اصول و روشها در نظام

تربیتی اسلام، ص ۲۷)

اهداف تربیت اسلامی

اهداف در تعلیم و تربیت به دو دسته غایی و واسطه ای تقسیم می‌شوند. هدف غایی تعلیم و تربیت از نظر اسلام، این است که آدمی به کمال نهایی خود که قرب خدای متعال است نائل شود. (روحانی نژاد، تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۵۰) و از آیات قرآن کریم به روشنی بر می‌آید که مرجع و منتهای حرکت آدمی، به سوی خداوند است که قرآن در این مورد می‌فرماید: و همه کارها به سوی خدا باز گردانده می‌شود. «(سوره بقره، آیه ۲۱۰)

هدف غایی تربیت از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) چیزی جز قرب الهی نیست. در سراسر صحیفه، توجه به خدا موج می‌زند. امام (علیه السلام) در دعاهای مختلف از خداوند درخواست نزدیکی به او را دارد و می‌فرماید: «ای کسی که چشم‌ها، از دیدنش باز می‌مانند بر محمد و خاندانش درود بفرست و ما را به قرب خود نزدیک کن.» (صحیفه سجادیه، دعا، ص ۳۶)

منظور از اهداف واسطه‌ای، اهدافی است که نسبت به هدف غایی از وسعت و محدوده کمتری برخوردارند و این اهداف که ناظر به شؤونات مختلف آدمی هستند باید به هدف نهایی بیانجامند. و گر نه بی‌حاصل و بی‌نتیجه خواهد ماند.

یکی از اهداف واسطه‌ای تربیت اسلامی شناخت خداوند است. تربیت اسلامی باید زمینه آشنا شدن مردم را با ربوبیت خدا فراهم کند تا مردم به ربوبیت خدا ایمان بیاورند. (لودین، کاربرد درپچه‌های پنهان تربیت، ص ۳۱) در نتیجه اگر نظام تعلیم و تربیت ما تحوّل مثبت در معرفت و خدانشناسی افراد مورد تعلیم و تربیت ایجاد نکند، از کلیدی‌ترین اهداف واسطه‌ای بی‌نصیب خواهد ماند زیرا شناخت خدا کلید دستیابی به هدف غایی است و نقش مهمی در تقرب به درگاه حق تعالی دارد. و بدون آن تقرب به خداوند امکان پذیر نیست.

تعقل نیز یکی دیگر از اهداف تربیت اسلامی است. عقل در لغت به معنای مهار کردن است، پیامبر (صلی الله و علیه و آله و سلم) در تعریف عقل می‌فرماید: عقل وسیله مهار کردن نادانی است و نفس

اماره همانند پلید ترین حیوانات است پس اگر نفس مهیار نشود از کنترل خارج می‌شود. (الحرانی، تحف العقول، ص ۱۵) بنابراین تعقل مهار کردن نفس است و تربیت اسلامی باید روش‌هایی را در اختیار افراد بگذارد که بتوانند به این هدف دست یابند. از جمله اهداف دیگر تربیت اسلامی پرورش ابعاد وجودی و شخصیتی انسان، پرورش افرادی مؤمن، متقی و... می‌باشند.

۲- عوامل تربیت از منظر صحیفه سجادیه

سخنان و روایات پیامبران و امامان سرشار از مسائل و نکات تربیتی و روانشناسی است. و همچنین امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه در زمینه تربیت و عوامل آن چه از لحاظ فردی و چه اجتماعی و غیره نیز دعاهای بسیار پر محتوایی دارند که در این قسمت به آن پرداخته می‌شود.

الف: عوامل فردی مؤثر در تربیت

عوامل فردی مؤثر در تربیت از دیدگاه صحیفه عبارتند از: ایمان، تقوا، تهذیب نفس، عفت، زهد، تواضع، صبر. در این جا به چند مورد اشاره می‌شود.

(۱) ایمان

ایمان در اصطلاح شرع به معنای: اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل کردن اعضا به ارکان دین و قبول شریعت است. (صحیفه سجادیه، دعا ۵، ص ۳۶) ایمان به خدا و به یاد خدا بودن بسیار مهم است زیرا افرادی که خدا را فراموش کرده‌اند به خود فراموشی منجر می‌شوند. قرآن با تأیید این موضوع می‌فرماید: «...خدا را فراموش کردند خدا نیز آنها را به «خود فراموشی» گرفتار کرد.» (سوره حشر، آیه ۱۹)، در نتیجه این گونه افراد از تربیت ابعاد وجودی خویش غافل می‌شوند زیرا انسان زمانیکه به یاد خداست سعی می‌کند رفتار و گفتار و کردارش نیز رنگ خدایی داشته باشد. امام سجاد (علیه السلام) در دعاهایش کامل ترین مرتبه ایمان را از خداوند درخواست می‌کنند: «پروردگارا! بر محمد

و خاندانش درود بفرستد و ایمانم را به کاملترین مراتب ایمان برسان.» (صحیفه سجادیه، دعا ۲۰، فرآز ۱، ص ۱۲۴)

ایمان یک عامل تربیتی است، کسانی که دارای مرتبه ایمانی بالاتری هستند به هدف غایی تربیت اسلامی که رسیدن به قرب الهی است نزدیکترند و تربیت بهتری نیز دارند زیرا ایمان از انجام بسیاری از کارهای زشت و ناپسند پیشگیری می کند به این دلیل که در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) آمده است: «لِأَنَّ كُلَّ مُؤْمِنٍ مُلْجَمٌ...: انسان مؤمن دارای کنترل است.» (محمد بن علی ابن حسین بن بابویه، الخصال، ج ۱، ص ۲۲۹، ح ۶۹). و همین کنترل باعث می شود که انسان با ایمان، غیبت و دزدی نکند مال حرام نخورد و همین انجام ندادن منهیات همه در اثر عاملیت ایمان است.

۲) تقوا

تقوا در عرف شرع عبارت است از «نگهداری از آنچه که انسان رابه گناه می کشاند و نگهداری نفس به این است که محرمات را ترک کند.» (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج ۳، ص ۴۸) تقوا مراتبی دارد که مرتبه اول آن همان انجام واجبات و ترک محرمات است. که این تقوا، تقوای عام است مرحله پس از آن، تقوای خاص قرار دارد و آن انجام مستحبات و ترک مکروهات است. آخرین مرحله تقوا عالی ترین درجه تقوا است که به تعبیر اولیای دین، تقوای «خاص الخاص» نام گرفته است. (فیض، تقوا در قرآن، ص ۲۹)

امام صادق (علیه السلام) در این باره می فرماید: «...تقوای خدا در راه خدا و آن این است که نه تنها امور شبهه ناک ترک می شود، بلکه عمل مباحی انجام نمی گیرد و این تقوا خاص الخاص است...» (مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۷، باب ۵۶، ص ۲۹۷، ح ۴۱)

و امام سجاد (علیه السلام) از خداوند درخواست مراتب بالای تقوا را دارند و می فرمایند: «پروردگارا!... و در برابر تلاش او [شیطان] در گمراه کردن ما، تقوا و پرهیزگاری ما را زیاد کن و ما را به راه تقوا

که مخالف راه هلاکت بار شیطان است رهنمون ساز.» (صحیفه سجادیه، دعا ۱۷، فراز ۵، ص ۱۱۲)

اگر نفس و وجود انسان این مراتب تقوا را در خود عملی کند دیگر رفتارهای ضد تربیتی در شخص دیده نمی شود و تمام ردائل اخلاقی از وجود انسان رخت بر می بندد زیرا تقوا برای انسان، به منزله افساری است که سرکشی ها و خواسته ها و تمایلات نفس را کنترل و تعدیل می کند.

امام سجاد در دعای بیستم صحیفه آثار تربیتی تقوی یا همان زینت متقین را این چنین بر می شمارند: «پروردگارا... زینت پرهیزگاران را درخصلت های زیر بر من بیوشان: گسترش عدل، فرو خوردن خشم، فرو نشاندن آتش فتنه و دشمنی، ایجاد دوستی و محبت در بین مردم...» (همان، دعا ۲۰، فراز ۱۰، ص ۱۲۸) با توجه به این دعای امام سجاد (علیه السلام) تقوا دارای آثار تربیتی فراوانی است بنابراین هر مسلمانی در اثر رسیدن به مراتب بالای تقوا می تواند خود را به تربیت اسلامی که بهترین نوع تربیت است بیاراید. زیرا تقوا متضمن آگاهی و مصونیت از لغزش و در نتیجه موفقیت و کامیابی است چرا که شخص متقی در آن نقطه ای که لغزشگاه عموم افراد است، با صلابت و در اوج تعادل عبور می کند. (ممدوحی کرمانشاهی، شهود و شناخت، ج ۲، ص ۱۳۱)

۳) تهذیب نفس

امام خمینی درباره اهمیت تهذیب نفس می فرماید: «انسان اگر سر خود باشد و مهار نداشته باشد از همه حیوانات درنده تر و موذی تر است و پایانی برای هواهای نفسانی انسان وجود ندارد... و هیچ چیز انسان را سیر نمی کند مگر اینکه تربیت شود و به تهذیب نفس خود بپردازد.» (موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهذیب نفس و سیر سلوک از دیدگاه امام خمینی، صص ۷۳ و ۷۴)

امام سجاد (علیه السلام) در این زمینه می فرماید: «پروردگارا مرا در اصلاح و تهذیب نفسم، به کاری مکلف نموده ای که خود بر انجام آن، از من تواناتری، و قدرت تو بر آن و بر من، بیشتر از قدرت و توانایی من است، پس آنچه را که موجب خشنودی توست، به من عطا کن و از نفس من

در حال عافیت و تندرستی رضا خویش را طلب کن.» (صحیفه سجادیه، دعا ۲۲، فراز ۱، ص ۱۵۰) از جمله آثار تربیتی تهذیب نفس، تقویت اراده می باشد زیرا در مقابل خواسته‌های ناحق نفس این اراده است که مقاومت می کند (خطیبی، کرانه‌های پاکی (خودسازی)، ص ۲۳) و اراده قوی در امر تربیت، نقش بسیار مهمی را ایفا می کند.

تهذیب نفس از لحاظ تربیتی اهمیت بسزایی دارد. زیرا شخصیت فردی و اجتماعی، سعادت یا شقاوت دنیوی و اخروی انسان به این موضوع وابسته است که چگونه خویشتن را بسازد. به همین دلیل خودسازی و تهذیب نفس برای انسان امری حیاتی محسوب می شود که انسان را به قرب الهی (هدف غایی تربیت اسلامی) می رساند. و امام خمینی تأمین سعادت کشور را در گرو داشتن انسانهای مهذب و آگاه می دانند. (موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهذیب نفس و سیر سلوک از دیدگاه امام خمینی، ص ۱۶۶)

ب: عوامل اجتماعی مؤثر در تربیت

انسان بیش از آنکه تحت تأثیر عوامل ارثی باشد ساخته و پرداخته محیط و اجتماع است. محیط تربیتی حتی می تواند بر روی عوامل ارثی پرده بکشد و آدمی را از آن مصون دارد. در این قسمت به عوامل اجتماعی مؤثر در تربیت از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام) که عبارتند از: خانواده، همسایگان، اقوام و ... اشاره می شود.

۱) خانواده

نهاد خانواده، اولین محیط اجتماعی پرورش آدمی است که هر یک از اعضای آن به نحوی بر دیگری تأثیر می گذارند در نتیجه خانواده یکی از عوامل مؤثر در رشد افراد محسوب می شود. نهاد خانواده زمانی می تواند این کارکرد خود را به خوبی انجام دهد، که والدین به مسؤولیت و وظایف خطیری که در پرورش فرزندان دارند آگاه باشند، (مطهری، تعلیم و تربیت، ص ۱۵۰) از آن جا که

تربیت انسانی بسیار دشوار است امام (علیه السلام) از خداوند متعال یاری خواسته و می‌فرماید: «پروردگارا! مرا در تربیت آنان [فرزندان]، ادب آموختن و مهربانی در حق ایشان یاری فرما.» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۵، فراز ۵، ص ۱۷۶)

یکی از ارکان مهم تربیت فرزند، برقراری ارتباط با او بر اساس محبت است محبت به فرزند، محیط خانواده را استحکام می‌بخشد. و مانع به وجود آمدن عقده‌های روانی در فرزند شده و از کجروی آنها جلوگیری می‌کند. (غضنفری، ره رستگاری، ج ۳، ص ۴۳)

امام سجاد (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید: «وَأَعِنِّي عَلَى ... وَ بَرِّهِمْ : پروردگارا! مرا در ... مهربانی در حق ایشان یاری نما...» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۵، فراز ۵، ص ۱۷۶)

تکریم و احترام شخصیت فرزند، روش تربیتی بسیار مهمی است که امام (علیه السلام) در قبال آن برای والدین خود درخواست پاداش می‌کنند: «و به خاطر گرمی داشتن من، به آنها [پدر و مادرم] اجر و پاداش عنایت فرما.» (همان، دعای ۲۴، فراز ۷، ص ۱۶۸)

مقوله تربیت در حکم هدف و غایت برای دیگر مقوله‌های مرتبط با تربیت فرزند است و والدین باید دیدی وسیع و همه جانبه داشته باشند و با دو چشم دنیایی و آخرتی به صلاح و سداد فرزندانشان بنگرند و در تربیت جسمی و روحی آنان همت ورزند. (کرمانشاهی، شهود و شناخت، ج ۲، ص ۴۱۹)

یکی از اهداف تربیتی صحیفه در زمینه ارتباط با والدین آن است که هر چه بیشتر فرزندانشان را نسبت به وظایفشان آشنا سازد و آنان را به انجام آن تشویق کند. امام سجاد (علیه السلام) آن قدر مقام والدین را بالا می‌داند که برای آشنایی با وظایف خود در مورد آنان، از خداوند یاری می‌طلبد. و می‌فرماید: «دانستن آنچه درباره پدر و مادرم بر من واجب است، به من الهام کن و آموختن همه آن واجبات را به طول کامل، برایم فراهم ساز...» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۴، فراز ۳)

یکی از وظایف فرزندانشان اطاعت از والدین است. که امام سجاد (علیه السلام) در فرازی درباره این

موضوع می‌فرمایند: «(بار خدایا توفیقم ده) تا خواسته آنها را بر خواسته خود و خشنودی آنها را بر خشنودی خود ترجیح دهیم...» (همان، دعای ۲۴، فراز ۵، ص ۱۶۸)

از دیگر وظایف فرزندان دعاگویی همیشگی برای والدین است که در صحیفه به این موضوع نیز اشاره شده، و امام سجاد می‌فرمایند: «پروردگارا! یاد آنها را بعد از نمازهایم و در هر وقتی از اوقات شبم و هر ساعتی از ساعات روزم از یادم مبر.»

فرزندان گاهی، به عنوان عامل وانگیزه تربیت قرار می‌گیرند. زیرا در دوران حاملگی و شیردهی اکثر والدین مقیدتر هستند و به تربیت دینی خود می‌پردازند تا فرزندان بهتری داشته باشند. بنابراین اگر پدر و مادر در تربیت فرزند مؤثر هستند فرزندان نیز در حد کمی در تربیت پدر و مادر مؤثر هستند.

۲) خویشاوندان

خویشاوند: «کسی است که به واسطه نسب از طرف پدر یا از طرف مادر و جز آن به شخص نزدیک باشد» (دهخدا، لغت نامه، ج ۷، ص ۱۰۶۶)

سنت «صله رحم» از نیکوترین برنامه‌های دینی در حیطة معاشرت است و دامنه وسیعی دارد و از مهربانی، لطف و ترحم و دلسوزی به بستگان گرفته تا انواع رسیدگی به آنان اعم از مالی و غیر آن را شامل می‌شود. (ارگانی بهبهانی، آداب معاشرت با خویشاوندان، ص ۳۸)

امام سجاد (علیه السلام) به بحث خویشاوندان نیز توجه داشته‌اند و در مورد خویشاوندان و اطرافیان از خداوند می‌خواهند که: «پروردگارا... خاندان و نزدیکان و... و همسایگانمان را از مرد و زن مؤمن، از خطر شیطان در جایی استوار و قلعه‌ای حفظ کننده و پناهگاهی امن قرار ده و بر آنها زرهی نگهدارنده بپوشان و در برابر شیطان، اسلحه‌ای بر آن به آنان عطا فرما.» (صحیفه سجادیه، دعای ۱۷، فراز ۱۰، ص ۱۱۵)

خویشاوندان نیز در امر تربیت تأثیر گذارند زیرا که معاشرت با دیگران در هر صورتی (چه به

صورت دوستی، چه اقوام و خویشاوندان... بر انسان تأثیر می‌گذارد. معاشران و خویشاوندان نیز هر یک به سهم خود همچنانکه در تربیت و در تشویق و روی آوردن به راه خیر و فضیلت و کار نیک مؤثرند، در رکود و توقف و بازگرداندن از مسیر حق و انحراف از راه درست و صراط مستقیم تأثیر گذار بوده و نقش فراوانی در این راستا ایفا می‌نمایند. (مرادی، درونی شدن ارزشها (عوامل و موانع)، ص ۱۰۷)

۳) همسایگان

در اسلام حدود همسایه شعاع زیادی از منازل اطراف را در بر می‌گیرد. رسول مکرم اسلام (صلی الله و علیه و آله و سلم) در این مورد می‌فرماید: «هر چهل خانه همسایه است از پیش و پس و از جانب راست و طرف چپ.» (کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۶۹، ح ۱)

رعایت حقوق همسایگان و داشتن رفتار شایسته، تنها به پرهیز از آزار خلاصه نمی‌گردد بلکه گسترده تر از این است که امام سجاد (علیه السلام) در دعای بیست و ششم صحیفه سجادیه به آن اشاره می‌کنند. و از جمله این حقوق نرم خویی و یاری به ضعیفان است. امام سجاد (علیه السلام) در این زمینه می‌فرماید: «(پروردگارا!) آنها را (همسایگان و دوستانمان را)... به پذیرش آداب نیکوی خودت توفیقشان بده و در برآوردن حاجت نیازمندانشان (موفق گردان). یکی دیگر از وظایف همسایگان، اعطا وسائل جزئی و مورد نیاز همدیگر چون وسائل آشپزخانه و از این قبیل است. که امام سجاد (علیه السلام) به این مورد نیز اشاره کرده‌اند و فرموده‌اند: «پروردگارا [دوستان و همسایگان را یاری کن] در خوب کمک کردنشان با لوازم منزل و با بخشش فراوان سود رساندن به محتاجشان، و دادن آنچه بر ایشان لازم و ضروری است، قبل از آنکه سؤال و درخواست کنند.» (صحیفه سجادیه، دعا ۲۶، فراز ۲، ص ۱۸۲)

این موضوع یکی دیگر از عامل‌های مؤثر در تربیت است و دلیل آن این حدیث است که امام علی

(علیه السلام) می‌فرماید: «پیش از سفر، از همسفر بپرس و پیش از خانه، از همسایه. «همسایه می‌تواند در رفتار هر خانواده و فرزندان‌شان تأثیر بگذارد. جوانان و نوجوانان از دوستان‌شان و از بچه‌های هم سن و سال همسایه خود تأثیر زیادی می‌پذیرند. چرا که تربیت اطرافیان‌شان بر آنها بسیار اثر گذار می‌باشد.

– انفاق

انفاق به معنای: «مال را در راه خدا هزینه نمودن و به مصرف مستمندان رسانیدن است.» (دیلمی، اعلام‌الدین، ص ۲۸۸) امام سجاد (علیه السلام) در این مورد می‌فرماید: «پروردگارا!... انفاقم را در راه خیر مقرر دار، و ثروتی را که مغرورم کند، یا مرا به ستمگری کشاند و یا باعث طغیان و سرکشی ام شود، از من دور نما.» (حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۲، ص ۵۲۴)، «پروردگارا!... در آنچه انفاق می‌کنم، مرا به راه خیر و نیکی هدایت کن.» (حسینی دشتی، معارف و معاریف، ج ۲، ص ۵۲۴)

انفاق در آدمی، تربیت اسلامی را رشد می‌دهد زیرا درحقیقت، فلسفه انفاق رابطه‌ای با «ساخته شدن» دارد. این که انسان چیزی داشته باشد و از خود جدا کند و مظهر رحمانیت پروردگار بشود، نقش بزرگی در ساختن انسان دارد. و جدای از این انفاق آثار فراوانی دارد که به طور مستقیم و یا غیر مستقیم در تربیت انسانها تأثیر گذار است. زیرا انفاق روح انسانیت را در آدمی آشکار ساخته و نفس را بزرگ می‌کند، نهال گذشت و بلند همتی را در روح نشانده و فضایل اخلاقی را پرورش می‌دهد.

– عفو

عفو به معنای: «آمرزیدن و در گذشتن از گناه و عقوبت نکردن مستحق عذاب را گویند.» (دهخدا، لغت نامه، ج ۱۰، ص ۱۵۹۷۱) عفو، کار همه کس نیست، بلکه کار افرادی است که در پرتوایمان و تقوا

تربیت شده‌اند و تسلط بر نفس داشتند مانند امام سجاد(علیه السلام) که برای طرف مقابلشان از خداوند می‌خواهند: «پروردگارا! هر بنده‌ای که در باره من عملی مرتکب شده که تو آن را نپسندیده‌ای،... پس او را به خاطر ظلم و ستمی که در حق من روا داشته بیامرز و در حقی که از من تباہ کرده او را عفو کن.» (صحیفه سجادیه، دعا ۳۰، فراز ۳)

استفاده از شیوه گذشت و مدارا در تربیت اعضای خانواده و خصوصاً درباره کودکان اهمیت بیشتری دارد. زیرا طبع نازک و روحیه لطیف و احساس پاک کودکان، بیش از همه به برخوردهای نرم و عاطفی نیازمند است و در برابر رفتار نادرست آنان نباید شدت عمل نشان داد بلکه در عین قاطعیت در حفظ ارزش‌ها، باید از شیوه عفو و گذشت و محبت در امر تربیت استفاده کرد.

ج: موانع فردی موثر در تربیت

تربیت امری مهم و دارای فوائد و نقش‌های فوق العاده در ایجاد تحول و تغییر در حیات انسان‌ها و اجتماع دارد. اما گاهی موانع و آسیب‌ها در روند تربیت اختلال ایجاد می‌کنند و آنرا مشکل و یا ناممکن می‌سازند که در ادامه به این موانع اشاره می‌شود.

۱) شرک

شرک در لغت به معنای: «اعتقاد به تعدد خدایان، شریک دانستن برای خداوندی است»؛ (عمید، فرهنگ فارسی، ص ۷۳۸) شرک مهم‌ترین مانع تربیت اسلامی است زیرا هر گونه شرک، مانع قرب به خدا (هدف غایی تربیت اسلامی) می‌شود. مؤید این مطلب این دعای امام سجاد (علیه السلام) است که می‌فرماید: «و وسیله من برای رسیدن به تو، اعتقاد به توحید و یگانگی توست، و دستاویز ابزار من، این است که چیزی را شریک تو نساخته‌ام، و کسی را غیر از تو به خدایی نگرفته‌ام، و اکنون با تمام وجود به سوی تو گریخته‌ام؛...» (صحیفه سجادیه، دعا ۴۹، فراز ۳، ص ۴۰۶) و در جای دیگر می‌فرماید: «پست‌ترین آنها، [آفریدگانت] کسی است که تو روزی اش را می‌دهی و او دیگری

را عبادت می‌کند.»

بنابراین شرک یکی از موانع اساسی در تربیت اسلامی است در جامعه مشرک چون فرهنگ غیر توحیدی حاکم است، نمی‌توان شاهد افراد با تربیت صحیح بود، زیرا فرهنگ یک جامعه از امور مهم در ساختار تربیت انسان‌هاست و در جامعه‌ای که فرهنگ منحط و مناسبات و روابط اجتماعی پست حاکم است، انتظار تربیت صحیح به صورت گسترده، انتظاری دور از واقع است. زیرا محیط ناسالم و اجتماع واژگون، انسان‌ها را تحت فشار روانی و اجتماعی قرار می‌دهد تا هم‌رنگ جامعه و همسوی دیگران شوند و این خود از موانع جدی تربیت است. (یوسفیان، تربیت دینی فرزندان، ص ۱۳۲)

۲) ریا و سمعه

سمعه در حقیقت همان ریاست با این تفاوت که سمعه شنوایدن عمل خیر خود به مردم است اما ریا نمایش دادن افعال حسنه به مردم است. (خمینی، شرح چهل حدیث، صص ۳۵ و ۵۸) امام سجاد (علیه السلام) از خداوند درخواست پاکی اعمال را دارند و می‌فرمایند: «...و کاری انجام ندهیم جز آنچه که ما را از عذاب تو حفظ نماید، پس همه این اعمال را از خود نمایی ریا کاران و سمعه آنان که اعمال خود را به گوش دیگران می‌رسانند خالص ساز، به گونه‌ای که کسی را غیر از تو در آن شریک نکنیم و جز تو مراد و مقصودی نجوییم.» (صحیفه سجادیه، دعا ۴۴، فراز ۷، ص ۳۰۰)

از جمله دام‌هایی که شیطان بر سر راه انسان‌ها گسترانده و با این دام‌ها مانع تربیت ابعاد وجودی افراد می‌شود بحث ریا و سمعه است. گاه انسان سعی زیادی می‌کند که دست و پا، زبان، دهان، ... را از حرام باز دارد و به عبادات می‌پردازد به امید اینکه علاوه بر ثواب و اجر اخروی این اعمال از آثار تربیتی این اعمال و عبادات نیز بهره مند شود اما وجود مانعی به عنوان ریا در بعضی مواقع تمام زحمات انسان‌ها را به هدر می‌دهد. زیرا شیطان در صدد تخریب ظاهر و باطن اعمال انسان

است بنابراین باید در تمام لحظات مراقب قوای ظاهری (اعم از دست و پا و چشم...) و قوای باطنی (اعم از عقل و وهم و خیال) خود باشیم تا بتوان در امر تربیت از این قوا به نحو احسن استفاده کرد. (ممدوحی کرمانشاهی، شهود و شناخت، ج ۳، صص ۴۰۳ و ۴۰۲)

۳) حسد

حسد به معنای: «آرزو داشتن برای زوال و نیستی نعمت کسی که استحقاق آن نعمت را دارد و بسا که با این آرزو و حسادت عملاً هم کوشش در نابودی نعمت او بنماید.» (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج ۱، ص ۴۸۷) حسد یکی از بیماریهای کشنده روانی و بدترین رذایل اخلاقی و خبیث ترین آنهاست. (صدیقی، حسد (مضرات و عواقب آن)، ص ۹)

امام سجاد (علیه السلام) در مورد این موضوع می فرماید: «پروردگارا! ... دلهم را از بیماری حسد در امان دار، تا به هیچ یک از مخلوقات، به خاطر لطفی که به آنها روا داشته ای، حسادت نورزم.» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۲، فراز ۱۲، ص ۱۵۷)، «پروردگارا! ... مرا از حسادت رهایی بخش و از گناهان باز دار...» (همان، دعای ۲۲، فراز ۵، ص ۱۵۳)

حسد مانع بروز تربیت اسلامی می شود و این رذیله اخلاقی می تواند دقت و نیروی فراوان مسلمانان را که برای بدست آوردن فضائل و تربیت صحیح خود صرف کرده اند به هدر بدهد.

حسودان در جامعه سعی می کنند انسان نیکو کار، بدکردار شمرده شود، و صراحت و صداقت جای خود را به فریب کاری و خیانت کاری بدهد که در چنین ساختار اجتماعی، تربیت آدمی افول می نماید و میل به بدی و حيله گری و دغل کاری قوت می گیرد. هر چه مناسبات و روابط و فرهنگ اجتماعی به سمت امور منحط پیش برود، موانع رشد و تعالی انسان بیشتر می شود و حرکت انسان به سمت مقاصد والای انسانی کندتر می گردد. (دلشاد تهرانی، (مزرع مهر) موانع و مقتضیات تربیت در نهج البلاغه، صص ۷۷ و ۶۸)

(۴) غفلت

غفلت به معنای «سهوی است که بر اثر کمی مراقبت و ناهشیاری در انسان پدید می‌آید.» (طوسی، الأمالی، ص ۵۱۸، ح ۱۱۳۵-۴۲) و در اصطلاح به معنای «سستی انسان از روی آوردن به خواسته های مادی و معنوی اش» آمده است. (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ج ۲، ص ۷۰۲)

غفلتی که ناشی از کم دقتی و بی توجهی فرد است و عذری برایش وجود ندارد. این غفلت مذموم است و یکی دیگر از موانع تربیت اسلامی است. (موسوی کاشمیری، غفلت، علل و آثار آن، ج ۳، ص ۱۰۵) زیرا غفلت زمینه آلوده شده انسان به تمام معاصی درونی و بیرونی را فراهم می‌سازد. (فهمین نیا، مبانی و مفاهیم اخلاق اسلامی در قرآن، ص ۱۳۸) و هر لحظه، شخص را از تربیت اسلامی دور می‌سازد. امام سجاد (علیه السلام) از خواب غفلت به خدا پناه می‌برند و می‌فرمایند: «...پروردگارا! به تو پناه می‌برم از پیروی هوای نفس، و مخالفت با هدایت، و خواب غفلت، و تکلف در کارها،...» (انصاریان، دیار عاشقان، تفسیر جامع صحیفه سجادیه، ج ۴، ص ۳۷۸)

غفلت علاوه بر اینکه برای رشد تربیتی خود انسان، مانعی بازدارنده است. در زمینه خانواده و اجتماع نیز نباید از آن غافل شد. زیرا اگر والدین از برنامه ها، رفت و آمدها، و دوستان فرزندان خود غافل باشند، بدون شک به تربیت فرزندان آسیب جدی وارد خواهد شد.

د: موانع اجتماعی مؤثر در تربیت

تربیت امری صرفاً فردی نیست و به شدت به امور دیگری وابسته است در اجتماع، خانواده، اقوام و تمام معاشران شخص که در گذشته به آن اشاره شد، همانطور که می‌توانند زمینه ساز تربیت باشند می‌توانند به عنوان موانع و آسیب‌های تربیتی نیز مطرح شوند. از جمله موانع تربیتی که در اینجا از دیدگاه صحیفه به آن پرداخته می‌شود بحث های فقر، فساد است.

(۱) فقر

فقر در لغت به معنای «نداشتن ما یحتاج است، درویشی، بی چیزی، نداری...» فقر در دو زمینه امور

مادی و امور غیر مادی به کار رفته است و از کار برد فقر در امور غیر مادی می‌توان به این موارد اشاره کرد: الف: فقر انسان نسبت به خداوند ب: فقر در دین (مقصود از فقر دینی، ندانستن احکام و معارف دینی و نشناختن صفات حمیده و رذیله است). (دهخدا، لغت نامه، ج ۱۱، ص ۱۷۱۹۰)

ج: فقر روحی و معنوی: انسان آمیزه ای از جسم و روح است و همان گونه که جسم نیازمند غذا و مواد لازم است، روح نیز تغذیه متناسب لازم دارد. و هر که از آن غافل بماند دچار فقر معنوی است که همان فقر نفس، قلب و روان آدمی است. بنابراین هر که از نعمت حیات و امکانات دنیا بتواند سرمایه لازم برای خرید بهشت را فراهم کند، و وظایف خود را به خوبی انجام دهد، به غنای واقعی و سعادت جاوید دست یافته است و هر کس در این راه کوتاهی کند، دچار فقر معنوی خواهد شد. و در آخرت نیز تهیدست محشور می‌شود. (شاکر، فقر و غنا در قرآن و حدیث، ص ۱۵۴)

امام سجاد (علیه السلام) با وجود اینکه از لحاظ معنوی مقام والایی دارند اما باز هم در درگاه خداوند خود را فقیر و تهیدست (از لحاظ فقر معنوی) معرفی می‌کنند و می‌فرمایند: «پروردگارا! تو را می‌خوانم، در حالی که تهیدست، دردمند، ترسان، هراسان، بیمناک، فقیر و بیچاره درگاهت هستم.» کاربرد دیگری فقر در امور مادی است که منظور از این نوع فقر، محرومیت از امکانات ضروری زندگی، به ویژه فقدان غذا و خوراک، پوشاک... است.

فقر یکی دیگر از مهم ترین موانع اجتماعی تربیت است. چرا که فقر زمینه ساز آسیب تربیتی جامعه است، و خصوصاً فقر دینی و مادی باعث گمراهی و انحراف از تربیت اسلامی شده، و کودکان و نوجوانان را به سمت کجروی های اخلاقی، سوء استفاده های جنسی و آزار و شکنجه، و وا داشتن به دزدی و همراهی در فعالیت قاچاق و امثال این کارها می‌کشاند.

۲) فساد

فساد در لغت به معنای «تباه شدن، فتنه، آشوب، کینه و دشمنی، شرارت و بدکاری... است.» و فساد

در اصطلاح به معنای عدول از هنجارها، زیر پا گذاشتن ارزش ها، و نقض قوانین است و بنا به طبیعت جوامع و سرشت فرهنگ‌ها پدیده‌ای کم و بیش نسبی است.

فساد جزئی دیگر از موانع اجتماعی تربیت است که امام سجاد(علیه السلام) در صحیفه با عناوین مختلف (فحشا، عائبه...) از آن یاد می‌کنند، و در این باره می‌فرمایند: «پروردگارا!... پس هر یک از ما که کارهای ناروایی را انجام داده، (به بد نامی) مشهور نساختی و به خاطرگناهان زشت، رسوایش نکردی و در نهان، بدیهایی را انجام داده و تو کسی را به راز وی آگاه نساختی.

فساد باعث به فراموشی سپرده شدن ارزشهای اسلامی می‌شود. و فرهنگ جامعه را دگرگون نموده و مسائل تربیتی را تباه می‌نماید و اصول انسانی و معیارهای صحیح اجتماعی را تغییر می‌دهد و آنگاه انواع مصیبت‌ها و آسیب‌های تربیتی را به دنبال می‌آورد.

۳) دوستان بد

دوستی و رفاقت، پاسخ به یک نیاز فطری و طبیعی انسان است که او را از تنهایی و بی‌پناهی خویش می‌رهاند. و شخصیت انسان در پرتو محبت‌ها، و دوستی‌ها ممکن است به سمت کمال یا سقوط برود بنابراین دوست بد به عنوان مانع و مخرب تربیت شخص می‌تواند هر لحظه در سر راه فرد قرار گیرد، زیرا انسان در متن جامعه است و هر روز با هزاران نفر سر و کار دارد، پس تأثیر پذیری افراد از رفتار و منش دوستان، فراوان است و دلیل این مطلب حدیث پیامبر(صلی الله و علیه و آله و سلم) است. که می‌فرمایند «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ»: انسان، بر آئین و کیش دوست خود است.»

نتیجه بحث

امام سجاد(علیه السلام) در قالب دعا و با ظرافت خاصی به همه ی ابعاد و زمینه های تربیت پرداخته اند.

تربیت الهی و اسلامی، انسان را در همه ی زمینه ها رشد داده و او را منحصر به یک بعد نمی داند. همچنان که زندگانی درخشان امام زین العابدین (علیه السلام) گویای همین مطلب است. که رشد و تعالی تنها در سجاده نماز خلاصه نشده است. همچنان که دین اسلام نیز، دین گوشه نشینی و کناره گیری از اجتماع نیست، تربیت اسلامی هم مانند خود اسلام نیز از جامعیت برخوردار است و هدایت گری آن با همه ی ابعاد فطرت انسان سازگاری دارد.

هدف اسلام از تعلیم و تربیت انسان ها این است که آدمی را از طریق تربیت عقلانی به مقام قرب الهی برساند و در کنار این هدف، افرادی مؤمن، متقی، ... پرورش داده تا در نتیجه روح برابری و برادری را زنده کنند.

امام سجاد(علیه السلام) بحث تربیت را نیز در دعاها ی صحیفه گنجانده و در زمینه عوامل فردی و اجتماعی تربیت مباحث زیبایی را مطرح کرده اند. که از جمله عوامل فردی که در مضامین دعاها ی صحیفه به آن اشاره شده می توان ایمان، تقوا، تهذیب نفس... را برشمرد. که این عوامل علاوه بر آثار اخلاقی، بار تربیتی نیز داشته و انگیزه و محرک انسان ها به سمت کمالات و خوبیها هستند که در نهایت باعث تربیت موفق می شوند.

انسان ها هنگامیکه در اجتماع قرار می گیرند شخصیتشان بر همان اساس شکل می گیرد بنابراین عوامل اجتماعی از قبیل خانواده، خویشاوندان، همسایگان می توانند بر تربیت انسان اثر بگذارند چرا که معاشران هر فرد در حرکت او به سوی کمال تأثیر گذارند.

در امر تربیت گاهی موانع و آسیب هایی در روند تربیت اختلال ایجاد می کنند و آنرا مشکل و

ناممکن می‌سازند که امام سجاد(علیه السلام) به این مواد نیز توجه داشته و به پیروانشان گوشزد می‌کند که برای رفع این موانع باید به خدا پناه برند. از جمله این موانع می‌توان شرک، ریا، حسد، غفلت... را نام برد که این مشکلات، مخرب تربیت اسلامی و موجب انحطاط و تنزل جامعه هستند. فقر، فساد و دوستان بد و منحرف جزء دیگری از موانع تربیت محسوب می‌شوند که به طور نامحسوس بر انسان تأثیر می‌گذارند. که این گروه از دوستان برای رسیدن به امیال و اهداف خود اطرافیان و دوستانشان را به انجام کارهای نکوهیده و زشت که مغایر تربیت اسلامی است تشویق و ترغیب می‌کنند.

منابع

* قرآن: مترجم ناصر مکارم شیرازی.

* صحیفه سجادیه، ترجمه کاری از گروه دین و معارف اسلامی، ویراستار قربانعلی محمدی مقدم، مشهد، انتشارات به نشر، چاپ ششم، ۱۳۸۹.

۱- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی بن حسین، الخصال، قم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه.ق.

۲- ابن شعبه الحرانی، ابو محمد الحسن بن الحسین، تحف العقول، قم، موسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۳۶۳ ه.ق.

۳- احمدی، احمد، اصول و روشهای تربیت در اسلام، اصفهان، انتشارات بخش فرهنگی دفتر مرکزی هاد دانشگاهی، چاپ دوم، ۱۳۶۸.

۴- ارگانی بهبهانی، محمود، آداب معاشرت با خویشاوندان، قم، انتشارات پیام مهدی، چاپ دوم، ۱۳۸۱.

۵- اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ تربیت، قم، انتشارات دلیل ما، چاپ اول، ۱۳۸۱.

۶- انصاریان، حسین، دیار عاشقان (تفسیر جامع صحیفه سجادیه)، تهران، انتشارات هیئت محبین الاثمه، چاپ اول، ۱۳۷۰.

۷- انیس، ابراهیم، فرهنگ المعجم الوسیط، مترجم: محمد بندر ریگی، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۴.

۸- حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، قم، انتشارات دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۶.

۹- حیدریان، علی، تربیت اسلامی در معیار عمل، تهران، انتشارات ایمان، چاپ اول، ۱۳۸۲.

۱۰- خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سی و ششم، ۱۳۸۵.

۱۱- دلشاد تهرانی، مصطفی، (مزرع مهر) موانع و مقتضیات تربیت در نهج البلاغه، تهران، انتشارات دریا، چاپ اول، ۱۳۷۹.

۱۲- دهخدا، علی اکبر: لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳.

۱۳- دیلمی، حسن بن ابی الحسن، اعلام الدین، قم، انتشارات موسسه آل البیت، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.

۱۴- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، ترجمه: غلام رضا خسروی حسینی، تهران، انتشارات مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۸۵.

۱۵- روحانی نژاد، حسین، تعلیم و تربیت اسلامی، قم، انتشارات کوثر غدیر، چاپ اول، ۱۳۸۲.

۱۶- شاکر، محمد کاظم، فقر و غنا در قرآن و حدیث، ویراستار بهنام صدری، تهران، انتشارات رایزن، چاپ اول، ۱۳۷۸.

۱۷- شریعتی، علی، فلسفه تعلیم و تربیت، تهران، انتشارات بعثت، چاپ دوم، بی تا.

۱۸- صانعی، مهدی، پژوهشی در تعلیم و تربیت اسلامی، مشهد، انتشارات محب، چاپ اول ۱۳۷۵.

۱۹- صدیقی، اسماعیل، حسد (مضرات و عواقب آن)، قم، انتشارات ناصر، چاپ اول، ۱۳۸۲.

۲۰- طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، الأمالی، قم، انتشارات دارالثقافه، چاپ اول، ۱۴۱۴.ق.

۲۱- غضنفری، علی: ره رستگاری، قم، انتشارات لاهیجی، چاپ اول، ۱۳۸۲.

۲۲- فهیم نیا، محمد حسین: مبانی و مفاهیم اخلاق اسلامی در قرآن، قم، انتشارات بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۷۹.

۲۳- فیض، محمد حسین، تقوا در قرآن، قم، انتشارات حضور، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۲۴- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ ه.ش.

۲۵- لودین، شهین، کاربرد دریچه‌های پنهان تربیت، مشهد، انتشارات واسع، چاپ اول، ۱۳۸۳.

مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، لبنان، انتشارات مؤسسه الوفا، ۱۴۰۴ ه.ق.

۲۶- مرادی، ژیلا، درونی شدن ارزشها (عوامل و موانع)، تهران، نشر مدحت، چاپ اول، ۱۳۸۷.

۲۷- مرتضوی، محمد، اصول و روشها در نظام تربیتی اسلام، مشهد، انتشارات گلنشر، چاپ اول، ۱۳۷۵.

۲۸- مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت، تهران، انتشارات صدرا، چاپ سی و ششم، ۱۳۸۰.

۲۹- ممدوحی کرمانشاهی، حسن، شهود و شناخت (ترجمه و شرح صحیفه سجادیه)، قم، انتشارات بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۵.

۳۰- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهذیب نفس و سیر سلوک از دیدگاه امام

خمینی، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، ۱۳۸۷.

- ۳۱- موسوی کاشمیری، مهدی، غفلت (علل و آثار آن)، ویراستار ذوالفقار ناصر پور، قم، انتشارات دفتر عقل، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- ۳۲- نوروزی، علی، چگونه تربیت کنیم، تهران، انتشارات زرین، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
- ۳۳- یوسفیان، نعمت الله، تربیت دینی فرزندان، قم، انتشارات زمزم هدایت، چاپ اول، ۱۳۸۶.
- ۳۴- ابروانی، جواد، مقاله «خاستگاه مدارا و عفو از دیدگاه قرآن و حدیث»، شماره ۱۷، نشریه تخصصی الهیات و حقوق.

